

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ДИСКУРСУ

Вашрова Наталя Володимирівна – аспірантка кафедри історії та теорії соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті розглянуті загальні методологічні проблеми дослідження взаємодії між релігійними компонентами та певними суспільними процесами, соціальними ідентичностями та орієнтаціями громадян у сучасному українському суспільстві. Зокрема, проаналізовані методологічні особливості поняття «релігійний дискурс» та можливості його використання для емпіричного дослідження. Релігійний дискурс розглядається як аналітичний конструкт, що є частиною дискурсивної теорії та концептуалізацією ідеї конструювання соціальної реальності за допомогою вилучення системи знаків, яким надаються значення «сакрального» та «релігійного». Аналізуються підходи до визначення концепту «релігійний дискурс» та відповідні конституюючі характеристики цього феномену, акцентується увага на здатності релігійних дискурсів пропонувати певні форми ідентичності та відповідні до них практики і впливати на соціально-політичні орієнтації громадян у сучасній Україні.

Ключові слова: релігія, релігійність, релігійний дискурс, соціально-політичні орієнтації.

В статье рассматриваются методологические проблемы исследования взаимодействия между религиозными компонентами и определенными общественными процессами, социальными идентичностями и ориентациями граждан в современном украинском обществе. В частности, анализируются особенности понятия «религиозный дискурс» и возможности его использования для проведения эмпирических исследований. Религиозный дискурс рассматривается как аналитический конструкт, являющийся частью дискурсивной теории и концептуализацией идеи конструирования социальной реальности, путем выделения системы знаков, которые наделяются значениями «сакрального» и «религиозного». Анализируются подходы к определению концепта «религиозный дискурс» и соответствующие конститующие характеристики данного феномена. Также акцентируется внимание на способности религиозных дискурсов предлагать определенные формы идентичности, соответствующие им практики и влиять на социально-политические ориентации граждан в современной Украине.

Ключевые слова: религия, религиозность, религиозный дискурс, социально-политические ориентации.

Methodological problems of study of interplay of religious components and certain social processes, social identities and orientations of citizens in contemporary Ukrainian society are considered in the paper. Peculiarities of the notion "religious discourse" and possibilities of its usage for conducting empirical researches are analyzed. Religious discourse is considered as an analytical construct being a part of discourse theory and conceptualization of the idea of construction of social reality through distinguishing a system of signs that have meanings of "religious" and "sacred". Approaches towards definition of the concept of "religious discourse" and corresponding constitutional characteristics of this phenomenon are analyzed. Also ability of religious discourses to offer certain forms of identity, corresponding practices and to influence social and political orientations of citizens in modern Ukraine is studied in the paper

Keywords: religion, religiosity, religious discourse, social and political believe system.

За останні 20 років соціологічний аналіз релігії в Україні вже став невід'ємною частиною комплексної наукової аналітики суспільства та метою спеціальних соціальних досліджень. Проте, не зважаючи на певні здобутки в цій галузі, результати багатьох досліджень не дають задовільних відповідей на певні дослідницькі питання. Зокрема, недостатньо з'ясованим залишається аспект взаємодії між релігійними компонентами та різними суспільними процесами, соціальними ідентичностями та орієнтаціями громадян, внаслідок чого важко адекватно оцінити ступінь впливу релігії на різні феномени соціального життя. Неочевидність закономірностей залишає питання відкритими або провокує поспішні висновки про те, що релігійний фактор не впливає на значимі суспільні процеси. Варто зазначити, що релігія або деякі з її компонентів цілком можуть не бути вагомими факторами впливу, проте така оцінка або протилежна до неї потребує ретельного аналізу самих різних аспектів соціального життя на різних рівнях.

Не зважаючи на певні аналітично-інтерпретативні та методологічні труднощі, що виникають в процесі роботи з таким феноменом як релігія, ця тема привертає увагу дослідників з огляду на певні, досить значимі, особливості функціонування релігії в Україні. Серед них наявність даних, що свідчать про масштабність та інтенсивність проявів релігійного феномену в українському суспільстві. Так, станом на 2010 рік в країні діяло 35184 релігійних організацій (при цьому, порівняно з 2000 роком, їх кількість зросла на 49%), існувало 193 навчальних духовних закладів, виходило 377 релігійних періодичних видань, 71% громадян визнали себе віруючим, а 79% зазначили свою приналежність до конкретної церкви/релігійної спільноти [1, с. 3,7,9,31]. Проте вивчення певних ознак релігійності громадян давало дослідникам підставу говорити про формальність релігійної ідентифікації, слабкий зв'язок з релігійними спільнотами, до яких вони належать, та низку релігійну активність українців [2, с. 20-21]. Однак, такі висновки більш характерні для узагальнення ситуації по Україні в цілому та спираються на специфічну інтерпретацію релігійності в її сучасному та ортодоксальному значенні, тоді як в тих самих аналітичних матеріалах презентація регіональних відмінностей у проявах релігійності свідчить про факти більш глибокої релігійної ідентифікації та регулярної практики в певних областях України, наприклад, у Західному регіоні.

Що стосується ознак релігійності як об'єкта соціологічних досліджень, то науковці не раз стверджували, що для України характерний еkleктичний варіант релігійної віри, що не відповідає ортодоксальній нормі лише однієї конкретної Церкви (Єленський В., Рязанова Л., Севекіна О., Дудар Н. та інші). Такі речі, як запозичення з різних духовних та релігійних традицій, народної (не інституційної, не церковної) віри й обрядів та переінтерпретація певних практик традиційних Церков дають в сумі релігійність, ознаки якої не зводяться до загальноприйнятих показників.

Канадський філософ та автор робіт з політичної та соціальної філософії Ч. Тейлор звертає увагу на те, що поняття «релігія» в сучасному науковому та політичному дискурсі звужується до сфери духовної/сакральної та приватної. Найбільш властивим проявом релігії та релігійності вважаються ті явища, що відносяться до духовної практики та особистої віри, тоді як інші аспекти взаємодії з соціокультурним середовищем відкидаються як не суттєві для даного феномену. З точки зору дослідника, така переінтерпретація поняття релігії та очищення її від будь яких неортодоксальних, «магічних» та соціальних елементів не відображає реальний стан речей: ні те, що було властиве релігії на протязі попередніх історичних періодів, ні те, як релігія функціонує у сучасному світі [3, с. 31-51]. Тейлор наводить три основних форми прояву релігії у сучасному світі:

- наділення чогось повноваженнями, владою через релігійне (колективне) поклоніння.
- переплетення релігійної та професійної приналежності з політичною ідентичністю (названий ним нео-дюркгеймовим феноменом).
- переплетення релігійної та професійної віри з моральним кодом цивілізаційного порядку (цивілізаційний зв'язок) [4, с. 294].

На прикладі українського суспільства можна спостерігати, як на протязі різних історичних періодів релігійний компонент активно інкорпорувався до культурного та політичного життя, створюючи такі культурно-релігійні ідентичності, в яких іноді важко аналітично відокремити один компонент від іншого та визначити, що саме в цьому сплаві є суто релігійне, а що культурне.

Що стосується зв'язку релігії та соціально-політичної сфери, то, на думку дослідників, взаємодію релігійного та політичного дискурсу обумовлює низка ідеологічних та соціально-політичних факторів. По-перше, як світоглядні системи, ці дискурси спираються на сконструйовану символічну реальність, яка стає джерелом для обґрунтування основних ідей, норм та практик. Складовими цієї символічної системи є міфи/догми, традиції, церемонії/ритуали. Мовні технології, що використовуються в цих дискурсах, звертаються як до суспільних, так і індивідуальних мотивів аудиторії, та апелюють як до раціональної, так і ірраціональної складової адресатів. Зокрема, як стверджують науковці, політичну владу та релігію зближує підтримання специфічного механізму віри [5, с. 3]. Проте в релігійному дискурсі ці символічні та ірраціональні складові виступають на перше місце та відкрито озвучуються, тоді як в політичному дискурсі вони є більш завуальованими [6, с. 221-222]. Ще одним спільним моментом є створення символічного зв'язку між минулим, теперішнім та майбутнім в колективній пам'яті спільноти, що є характерною рисою обох дискурсів [7, с. 50].

Серед соціально-політичних підстав, що зумовлюють взаємодію релігії та політики, варто відзначити масштаби розвитку релігійної мережі в Україні та зацікавленість політичної та релігійних інституцій у співпраці. З одного боку, для розвитку своєї структури та більш ефективного функціонування релігійні інституції зацікавлені у взаємодії з владою, щоб мати змогу лобювати свої інтереси. З іншого боку, з огляду на чисельність та активну діяльність релігійних деномінацій, влада так само зацікавлена використовувати релігію для ретрансляції та легітимізації існуючих політичних норм та відносин.

Однак, якщо приклади взаємодії між релігійними та політичними інституціями на офіційному рівні є більш очевидними фактами, доступними аналізу, то питання про ступінь впливу певних норм та цінностей через релігійну сферу на конкретну поведінку громадян залишається відкритим. За

результатами всеукраїнських опитувань, рівень суспільного визнання Церкви як морального авторитету є досить високим; при цьому рівень морального авторитету священнослужителів значно нижчий (в опитуванні за 2010 рік це становило 56% та 26%) [1, с. 40-41]. Водночас аналітики стверджують, що більшість опитаних зазначають, що релігійні організації не впливають на їх політичні позиції, а соціально-політичні орієнтації віруючих та невіруючих мало відрізняються [8, с. 95].

Проте, доцільним є досліджувати не лише вплив конкретних релігійних інституцій, а так само і вплив більш загальних релігійних цінностей та норм на формування різних соціальних орієнтацій. Одним з можливих напрямків подальших досліджень може бути з'ясування питань про те, які саме релігійні цінності, на думку респондентів, впливають на їх позиції, чому вони вважають такий тип цінностей саме релігійним та яким чином такі цінності співвідносяться з тими, що проповідують конкретні релігійні інституції. Остання частина запитання є важливою, оскільки люди можуть черпати з проповіді релігійних організацій певні речі, проте переінтерпретувати їх таким чином, що в результаті ці ідеї набувають додаткові риси, завдяки яким вписуються в систему поглядів респондентів на різні соціальні явища. Такий підхід може продемонструвати, які типи соціальних орієнтирів створюються та підсилюються, завдяки залученню громадянами релігійних компонентів до свого світогляду.

Таким чином, методологічні труднощі, що виникають під час емпіричних досліджень релігії та релігійних явищ вказують на необхідність застосування такої теоретично-інтерпретативної рамки, в межах якої можливо отримувати більш змістовні відповіді на питання про взаємодію релігії та суспільства. Одним з таких підходів є вивчення релігії/релігійних явищ як дискурсивних систем, елементи яких взаємодіють, визначають або підсилюють певні ідентичності та практики.

Релігійний дискурс як аналітичний конструкт є частиною дискурсивної теорії та концептуалізацією ідеї конструювання соціальної реальності за допомогою виділення системи знаків, яким надаються значення «сакрального» та «релігійного» характеру.

Особливість релігійного дискурсу полягає в тому, що його структура містить певний набір ціннісно-нормативних компонентів, які пропонують індивідам та групам засвоєння світоглядної системи, в якій феномени, знаки соціального світу набувають свої значення в залежності від їх відношення до знаків і значень релігійного характеру. В рамках релігійного дискурсу переінтерпретовуються цілі, функції та зміст будь-якої людської діяльності, як індивідуальної, так і групової, створюються норми та принципи регуляції взаємовідносин між членами суспільства, групами та інституціями.

Поряд з тим на сучасному етапі релігійні ідеї та практики так само є зручним матеріалом для надання значимості, легітимізації та підсилення певних суспільних норм, що активно використовується політичними та громадськими діячами, зокрема в сфері ЗМІ [9, с. 86]. Завдяки цьому поле реалізації принципів релігійного дискурсу виходить за межі конкретних релігійних структур (церков, релігійних спільнот), і релігійні норми переплітаються з іншими суспільними соціокультурними та політичними нормами та практиками.

У сучасних дослідженнях релігійний дискурс вважають одним з типів інституційних дискурсів (Карасік В., Бобирьова Є., Богачевська І., Кожемякін Є. та ін.) та досліджують з різних перспектив – у залежності від сфери вживання: релігійний дискурс у мас-медіа (Чумакова К.), в навчанні релігійної інституції (Бобирьова Є.), в комунікації (Бобирьова Є., Бугаєва І.), в освіті (Родіонов С.), як соціальна практика (Р. Вузною), як варіанти лінгвістичних стратегій (Карасік В., Мечковська Н., Кожемякін Є.).

Трактатування релігійного дискурсу як одного з видів інституційних дискурсів пов'язане з тим, що джерелом цього дискурсу вважається соціальний інститут релігії, представлений у суспільстві у формі конкретних релігійних організацій – Церков та релігійних спільнот. Специфічними ознаками цієї сфери є регламентоване відтворення знання, ієрархізація учасників, спеціальне систематизоване навчання, що скеровані на досягнення інституційними акторами певних цілей [10, с. 62-69]. Проте, дослідники зазначають, що межі релігійного дискурсу виходять далеко за рамки церкви чи релігійної спільноти. Наприклад, в масмедійному просторі може створюватися дискурс, в якому перемішуються коди та значення, запозичені з навчання та практик різних конфесій та релігійних спільнот, при цьому соціально-культурним або політичним ідеям надається домінуюче положення, а релігійні символи набувають функції пояснення або підсилення цих ідей. Так само на рівні індивідуальної практики люди можуть довільно використовувати різні релігійні символи чи норми, не будучи членами жодної релігійної спільноти та наголошуючи на неінституційному характері своєї віри та практики. З огляду на це, релігійний дискурс, як аналітичний конструкт, може використовуватися для дослідження будь-яких проявів релігійності на різних рівнях суспільного життя.

У теоретично-дослідних розробках гуманітарних наук існують різні варіанти визначення поняття релігійного дискурсу:

– Особливий вид інституційного дискурсу, що має на меті звернути увагу аудиторії до релігії та концепту Бога. Акти комунікації, скеровані на трансляцію досвіду віри або на залучення до системи релігійних поглядів [11, с. 82].

– Релігійний текст в ситуації реального спілкування. Це є статусне орієнтоване спілкування, в якому учасники розкривають себе адресату, як релігійну особистість, а комуніканти виступають як представники релігійної групи, виконуючи ту роль, що задається соціально-комунікативною ситуацією [12, с. 120].

– Складний комунікативно-культурний феномен, основу якого складає система визначених цінностей, що реалізуються у вигляді певних жанрів та виражаються за допомогою певних мовних засобів. У широкому значенні – це набір певних дій, орієнтованих на прилучення людини до віри, а так само мовноактові комплекси, що супроводжують процес взаємодії комунікаторів, у вузькому – сукупність мовних актів, що використовуються в релігійній сфері [13, с. 162-166].

– Тип інституційного дискурсу, спеціалізований клішований різновид спілкування, зумовлений соціальними функціями партнерів та регламентованого за змістом та формою. Ціль релігійного дискурсу – духовне спілкування, що базується на конкретних цінностях та нормах поведінки [14].

– Дискурсивні системи вірувань та практик, що пропонують певну структуру морального порядку, культурних значень та мотиваційних чинників для індивідів та спільнот через символічні значення трансцендентного та духовного спілкування з певною вищою надлюдською, надприродною чи божественною реальністю [15, с.15].

Коли дослідники трактують релігійний дискурс як текст або акт комунікації, то серед структурних ознак релігійного дискурсу, як правило, виділяють наступні компоненти: 1) учасники; 2) хронотоп; 3) цілі; 4) цінності (в тому числі ключовий концепт); 5) стратегії; 6) матеріал (тематика); 7) різновиди та жанри; 8) прецеденти (культорогенні тексти); 9) дискурсивні формули [6, с. 221]. До цієї схеми ще можуть додаватися такі характеристики, як функції та цілі [13, с. 165]. Такий підхід характерний для досліджень в галузі лінгвістики, соціолінгвістики та соціології, коли предметом дослідження стають акти комунікації, представлені у вигляді текстів (наприклад, аналіз релігійного дискурсу в мас-медіа).

Коли дискурс розуміється, як певна діяльність, скерована на створення та відтворення системи смислів та значень, то структура дискурсу може визначатися через певний набір параметрів: телеологічний, онтологічний, мовний, когнітивний, текстовий, контекстний, екзистенціальний, комунікативний [7, с. 47-52]. Ці аналітичні виміри використовуються для опису різних типів інституційних дискурсів – наукового, педагогічного, політичного, релігійного та інших. Такий підхід є більш характерним для дослідження з філософської, культурологічної та соціологічної перспективи.

Відмінності у дефініціях, найперше, залежать від того, як саме визначається головний концепт – поняття дискурсу як таке. Дослідники обирають один з підходів, що існує в рамках теорій дискурсу або дискурс-аналізу, а специфічні ознаки саме релігійного поля розкриваються в подальшому аналізі, коли визначаються конституюючі характеристики цього дискурсу.

Наприклад, якщо спиратися на теорію дискурсу Е. Лакло та Ш. Муффа, то *релігійний дискурс* можна визначити як *сукупність значень, які мають структурну єдність, що утворюється в результаті певної дії (артикуляції), та впорядкованість соціальної дійсності довкола понять «релігійного» та «сакрального» характеру, пропонуючи певні форми ідентичності та відповідні до них практики.*

Визначаючи релігійний дискурс як організовану сукупність знаків (ланцюгів еквівалентності) з центром у вузловій точці, можна вилучити два типи знаків, характерних для релігійного дискурсу:

Сильні знаки – категорії зі специфічним змістом, найчастіше властиві саме релігійній сфері, які за своїм змістом і способом вживання менше збігаються з категоріями інших дискурсів. Такими центральними концептами для релігійного дискурсу є взаємопов'язана пара понять: сакральне та профанне. Зміст кожного поняття з цієї пари фіксується за допомогою іншого. Під поняттям «сакральне» (від лат. *sacrum* – священне, посвячене богам) в широкому сенсі розуміється все, що має відношення до божественного, потойбічного, ірраціонального, містичного та відрізняється від буденних речей, понять та явищ, тобто протистоїть профанному – мирському, буденному [16, с. 17-18]. Термін «профанне» відноситься до звичайного природного порядку речей, що піддаються раціональному поясненню. При цьому надання певним речам та явищам значення «буденності», «звичайності» відбувається саме за рахунок закріплення за іншими знаками значень «сакральності».

Головною проблемою концептів сакрального/профанного є проведення границі між цими поняттями та вилучення сфери знаків кожного з цих понять. Широке визначення сфери сакрального допомагає вченим працювати з набором різних феноменів, серед яких є різноманітні релігії, вірування та міфології. Проте, якщо ми хочемо проаналізувати конкретну релігію, то необхідно звужувати ці поняття до властивій їй сфери означення та функціонування.

Слабкі знаки за своїм змістом та функціями своїх значень можуть більшою мірою збігатися зі значеннями знаків інших дискурсів. Щоб утворювати релігійний дискурс, слабкі знаки мають поєднуватися між собою та з сильними знаками. Наприклад, поняття «справедливість» вживається в самих різних дискурсах – політичному, юридичному, філософському, релігійному та інших. Проте особливістю інтерпретації цього поняття в релігійному дискурсі є його відношення до інших релігійних категорій – Бог, Божественна правда, Боже одкровення, Закон Божий.

Серед понять релігійного дискурсу так само можуть зустрічатися такі, які колись були частиною саме релігійних дискурсів, але потім були запозичені іншими дискурсами. Так само в релігійні дискурси потрапили поняття з інших дискурсів, що набули тут специфічної інтерпретації [13, с. 163-166]. Тому, коли в тексті, акті комунікації чи практиці презентується поняття чи ідея, що відноситься до змісту різних дискурсів, то її ідентичність, приналежність до конкретного дискурсу встановлюється шляхом співвіднесення з іншими поняттями або з контекстом використання. Коли значення цих додаткових понять збігаються з значеннями, властивими релігійним термінам або підкріплюються іншими сильними знаками релігійного дискурсу, тоді вони розглядаються як терміни цього дискурсу.

Таким чином, в рамках дискурсивної теорії релігійне поле постає як гнучка та певною мірою мінлива система значень, що залежить від соціального контексту та суб'єктів, що позиціонують себе в даному дискурсі. Це, у свою чергу, дозволяє врахувати ті аспекти зв'язку та взаємодії між релігійними та соціальними компонентами позицій та ідентичностей українських громадян, які, зазвичай, залишаються поза увагою дослідників.

Література:

1. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: інформаційно-аналітичний матеріал до Круглого столу. – К.: Центр Разумкова, 2011. – 82 с.
2. Биченко А. Релігійність українського суспільства: рівень, характер, особливості / Андрій Биченко, Надія Дудар // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 10. – С. 14 – 21.
3. Taylor Ch. Western Secularity / Charles Taylor // Rethinking Secularism. – New York: Oxford University Press, 2011. – P. 31 – 53.
4. Taylor Ch. Religious mobilizations // Public Culture. – Duke University Press, 2006. – Vol. 18 (2). – P. 281 – 300.
5. Бурлачук В. Десакралізація влади і сучасний політичний кризис в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 95 – 105.
6. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Владимир Ильич Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 331 с.
7. Pereverzev E. Political discourse: unitary multi-parametric model [Електронний ресурс] / Egor Pereverzev, Yevgeny Kozhemyakin // Современный дискурс-анализ. – 2010. – выпуск 2, том 1. – С. 47 – 52. – Режим доступа к журн.: <http://discourseanalysis.org/>
8. Парашевин М. Теория секуляризации в европейском научном дискурсе // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 90 – 102.
9. Єленський В. Релігія і глобальна політика: світ і Україна // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 1 – 2. – С. 79 – 88.
10. Кожемякин Е. Лингвистические стратегии институциональных дискурсов [Електронний ресурс] // Современный дискурс-анализ. – 2011. – выпуск 3. – С. 62 – 69. – Режим доступа к журн.: <http://discourseanalysis.org/>
11. Чумакова К. Религиозный дискурс в массмедиа [Електронний ресурс] // Современный дискурс-анализ. – 2012. – выпуск 6. – С. 82 – 90. – Режим доступа к журн.: <http://discourseanalysis.org/>
12. Богачевская И. Религиозный дискурс как объект философско-религиоведческой рефлексии // Вопросы духовной культуры философские науки: культура народов Причерноморья. – 2006. – № 79. – С. 119 – 121.
13. Бобырева Е. Религиозный дискурс: ценности и жанры // Знание. Понимание. Умение. – 2008. – № 1. – С. 162 – 167.
14. Бугаева И. Религиозная коммуникация [Електронний ресурс] // Библиофонд. Электронная библиотека. – 2008. – Режим доступа к статье: <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=124925>
15. Casanova J. Religion, Politics and Gender Equality. Public Religions Revisited: draft working document / Jose Casanova. – UNRISD, 2009. – 29 p.
16. Элиаде М. Священное и мирское / Мирча Элиаде; пер. с фр. Н. К. Гарбовского. – М.: МГУ, 1994. – 144 с.